

У ГЛИБ ВІКІВ

Андрій Карнабед

ТАЄМНИЦІ БОЛДИНИХ ГІР

(Нарис четвертий)

На південному мисі пагорба з описаною нами печерою «західною»-Лаврентія ми побачили, а потім обміряли й обстежили напівсферичну печеру «ГРОТ».

Розташована високо в схилі пагорба і розкрита до півдня в бік «Святого гаю», Лісковиці, Десни і задесення, ця також незвичайна печера споруджена поки що невідомими будівничими не пізніше ХІХ ст.

Яйцеподібна у плані з поздовжньою віссю в напрямку захід-схід печера розміром 6х4,3 м висоти до 2,5 метра має два входи зі схилу пагорба з півдня. Навпроти входів попід овальною північною стіною, як і в «західній» печері, влаштовано з суглинку, в якому й споруджено «Грот», суцільну нешироку лаву-сидіння.

Схоже, що «Грот» не мав релігійного призначення, а скоріше слугував для якихось колективних заходів-бесід, можливо, проповідей...

З цієї печерою пов'язана й досі не до кінця розгадана таємниця минулої війни.

Трапилося так, що в грудні 1973 року місцеві хлопчак, граючись у печері, випадково зачепили вже порушене на той час слабке мурування з південного боку. І під обпалим муруванням вони помітили якийсь металевий предмет, край якого виглядав з-під уламків цегли й розчину.

Зацікавившись побаченим, хлопчак почали старанно виколупувати знахідку. Їх здивуванню не було меж, коли з'ясувалося, що це військовий шолом-каска, з уламком цеглини всередині, де було надряпано написи.

Зрозумівши, що вони знайшли щось незвичайне і дуже важливе, хлопчак — учні місцевої школи № 14 — віднесли свою знахідку вчительці історії, а вона передала її до правління міської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. І за допомогою експерта-спеціаліста О. І. Барила вдалося прочитати той напис, точніше, його залишки: «Нас было 2

Гибли в 1942 г
И П К х Родин...
...мстила».¹

У цьому написі трагедія двох воїнів, що використовували печеру як схованку чи як свого роду бункер і там, ймовірно, загинули. Але хто вони були?..

У повоєнний час у «Гроті» жили люди, позбавлені війною домівок. Вони й спорудили димохід та ремонтували південну частину печери саманом.

З південного заходу від «Гроту» на продовженні до півдня вузької, буквально 50 см, галереї-коридорчики на відстані близько 3,5 м від нього вдалося відкрити й обстежити ще одну підземну галерею-печеру «Південну».

Це неширока (0,7—0,9 м) і майже 18-метрова галерея висотою до 1,8 м Г-подібна у плані з однією глибокою нішею в північній стіні поруч з входом. Галерея йде від схилу пагорба на північний захід, навіть майже на північ і має нахил вглиб пагорба близько 16° та закінчується тупиком з слідами незакінчених будівельних робіт.

Коли і хто будував цю галерею-печеру, поки що невідомо. Але чи не була це спроба спорудити ще один вихід до південного схилу пагорба Болдиної гори з неповторного підземного архітектурно-планувального ансамблю «Нових» або Алімпієвих печер, збудованих у цьому ж пагорбі, про які й буде наша подальша розмова.

«Нові» (Алімпієві, Алімпієві) печери.²

Їх історія починається від травня 1918 року, коли за літературними та архівними даними під керівництвом Іока Аліпія (Алімпія) — до того селянина хутора Плахтіївки Городнянського повіту, невеликим гуртом ченців закритого на той час Троїцько-Іллїнського монастиря, потаємно було започатковано будівництво своєрідного ансамблю великої підземної тридільної церкви з каплицями, іншими приміщеннями та складною, добре продуманою системою галерей і переходів.

До будівництва цього печерного комплексу прилучилися головним чином молоді й середнього віку віруючі селяни сіл Пісок, Павлівки, Роїща, Борок, Яцевого, а також окремі мешканці міста. Одна з чернігівок, під час спорудження Нових печер, молодша жінка, розповідала нам, як вона потай від чоловіка допомагала будувати печери і як їй та іншим жінкам і дівчатам-віруючим доводилося виносити з печер ґрунт у подолах спідниць і розсипати та розрівнювати на майданчику перед входом у печери.

Розташований на відстані близько 80 метрів від південної мурованої стіни Троїцького монастиря в глибині пагорба печерний комплекс, «запроектований» в уяві Алімпія і здійснений за дуже короткий строк — до 25 листопада 1919 року,³ в лютому 1920 року на вимогу Чернігівського губвиконкому був обстежений С. П. Ткаченком,* який зробив технічний висновок про можливість їх використання.

Наші натурні архітектурно-археологічні дослідження 1967—1970 років підтвердили свідчення автора статті «Нові печери» (1928 р.) Бориса Пилипенка та старих людей про казкову красу цього підземного ансамблю, де Алімпій відзначився не лише як умілий організатор, а й як перш за все здібний будівничий і художник-митець.

Він переніс під землю, як це зробив у XI сторіччі Антоній, принципи плану та об'ємно-просторового рішення наземних храмів, але в даному випадку народної дерев'яної архітектури з притаманними та-

* Свідчення Ткаченка С. П. — колишнього майстра Чернігівських міжобласних спеціальних науково-реставраційних майстерень, записане нами з його слів у січні 1968 р.

ким храмам обхідними галереями-«опасаннями», які йдуть від галерей храмів доби Київської Русі.

Досить подивитись на план «Нових» печер, їх поздовжній розріз та деталі орнаментально-художніх композицій, які прикрашають стіни, склепіння, щоб впевнитись у цьому,

Досить точна також орієнтація підземного храмового комплексу, головна вісь якого за церковним християнським каноном, зорієнтована у напрямку захід—схід, де в схилі пагорба і міститься вхід до підземного лабіринту, загальна довжина якого становить близько 130 м.

Головними приміщеннями, безумовно, були три різні за розмірами й формою складові храму: дзвіниця-притвор майже круглий у плані з двома виходами до галерей. Одна з них — до 2-х метрів — веде до центрального трохи більше ніж півкруглого, розкритого на схід до вітваря приміщення нави або трапези, як і притвор, зі склепінчастим завершенням. А далі на схід за своєрідною іконостасною стіною і коротенькою галереєю-переходом — вітвар трапецієподібної, що наближається до квадрата, форми з боковими виходами до галерей, які з'єднують вітвар з навою та обхідною галереєю-«омофором».

Переплетіння в плані і по вертикалі м'якої форми галерей, які входять одна з одної чи перетинаються то там, то тут, пов'язує притвор, наву й вітвар храму з каплицею грушоподібної форми та кріпотою під нею з символічним саркофагом — із заходу та з ризницею й іншими приміщеннями — камерами — зі сходу з боку входу до печер.

На відміну від Антонієвих печер тут ми не маємо жодних мурованих конструкцій — галереї та усі приміщення виконані в шарах суглинку різної міцності та щільності за допомогою заступів та інших подібних інструментів з винесенням ґрунту назовні й відсіпкою його біля входу. Так і створилася невеличка тераса-майданчик, який частково зберігся.

Як же будувалися досить високі — до 4-х і вище метрів підземні храми, каплиці в суглинку без риштувань?

І тут Алімпій, як Антоній та й інші будівничі печер, застосував дуже простий і виключно раціональний, економічний засіб.

Він полягає в тому, що за тонким розрахунком автора-будівничого (архітектора), який протягом спорудження печер тримався в пам'яті, — розміри, загальні пропорції та художній вигляд і оздоблення приміщень, — в місцях, де мали бути високі приміщення (храм, каплиці тощо) спочатку від галереї-входу у таке приміщення виймався ґрунт за допомогою похилої галереї по формі майбутнього склепіння аж до його верху. Потім, одночасно вибираючи під ногами ґрунт і вирізуючи кожем або подібним інструментом рельєфні символічні й орнаментальні прикраси з їх побілкою та розписами, будівничі спускалися все нижче й нижче аж до рівня запланованої долівки.

Прикро, що наші сучасні будівельники та архітектори і кроку не можуть ступити навіть у найпростіших випадках без дорогих енергомістких машин та механізмів, де треба лише світла із здоровим глуздом голова та розрахунок, вже не кажучи про художню немічність значної частини того, що проектується й будується в містах і селах країни нашими «професіоналами» від архітектури.

Уяви собі, шановний читачу, красу, створену в «Нових» печерах непрофесіоналами — талановитими народними митцями з селян!

Від першого кроку й до найпотаємніших куточків печер Алімпія стіни й склепіння з символіко-орнаментальними різьбленнями ретельно вибілені переважно крейдою, закріпленою органічним клеєм (можливо,

ячним чи казеїновим), ніби українська світлиця, а потім вкриті мальовничими орнаментальними та символічними розписами з використанням колориту і рисунку, притаманних українським народним художнім традиціям Лівобережжя.

По білому тлу яскраво вимальовуються розписи, де переважають природні фарби: вохра золотиста, цинобра, зелений різних тональностей тердесієн, а також бакан, ультрамарин. Їх розводили на воді з вапном і наносили на стіни, склепіння власноруч виготовленими пензликами з кінського хвоста тощо. Найменш стійкою виявилася зелена фарба, чому й важко подекуди розгледіти виконані нею малюнки.

Найцікавіші і найбагатші за художнім та композиційним рішенням розписи підземного храму й обхідної галереї «омофору».

По-перше, відзначимо, що найяскравішою у художньому плані є нава або трапеза храму розміром 4х3,5 м за висоти 4,2 м. Над смугою орнаменту з хрестиків вище карнизу нави, починаючи від південного входу і закінчуючи з протилежного боку біля іконостасної стіни, зроблено напис, від якого збереглися лише сліди.

Нижче на північному й південному мурах — великі глухі ніші, що імітують віконні отвори з краями, прикрашеними кривулясто-геометричним орнаментом. У нішах — рельєфні з розписами великі чотирикінцеві хрести, а попід нішами зображені пелени. Вони малюнком і тональністю повторені в сусідньому приміщенні притвору-дзвіниці.

У цих пеленах відображення стародавньої художньої традиції храмових розписів: згадайте фрески XI—XIII—XV сторіч Софії Київської, а також інших всесвітньовідомих храмів-музеїв мистецтва!

Продовжуючи розповідь про розписи нави-трапези храму, зазначимо, що дуже вибагливим було художнє оздоблення царських воріт в іконостасній стіні з боку вітваря. Тут серед різноманітних орнаментальних мотивів вирізняється дещо наївно трактована виноградна лоза з корінням.

А навпроти вітваря західна стіна нави з обох боків входу з притвору-дзвіниці прикрашена мальованими іконами «Георгія змієборця» з півдня та «Трифона великомученика» з півночі в рамках у вигляді безупинного рослинного багатоколірного орнаменту.

Мальовничий безупинний круглястий орнамент-бігунок проходить між двома смугами кривульок з хрестикоподібними квіточками, а вище — вдало закомпоновані трикутні ніші, теж оздоблені подібним орнаментом.

А по колу-верху барабана вирізьбленої в ґрунті «бани» над центром нави в прямокутних різьблених нішах також різьблені хрести, прикрашені геометричним орнаментом і з'єднані вгорі під куполом кривулястою писою. Купол прикрашений великою зіркоподібною квіткою — «сонцем».

Звертає на себе увагу й розпис стін «омофору». Внутрішня стіна з боку церкви прикрашена на висоті близько 1,3 м від підлоги широким різьбленим фризом у вигляді «бігунка» з трикутних глибоких (до 7—10 см) ніш, розписаних по гранях рослинним орнаментом кількох варіантів, які майже не повторюються. А в тринадцятій від південного коридору-галереї ніші зберігся малюнок із зображенням явлення чудотворної ікони Єлецької Божої Матері.

Подібні ж розписи вкривають стіни й склепіння каплиці, крипти в інших приміщень цього неповторного підземного лабіринту-музею.

Але дуже мало чого збереглося від початкової краси й архітектури Алімпієвих печер. І все ж те, що є, вражає і примушує нас зробити

все можливе для збереження і, бажано, відродження первинного вигляду цієї пам'ятки.

Що з нею сталося за майже півстоліття, що лишилося?

Бажанням відповісти на це запитання і керувалися ми,* починаючи дослідження, розвідки. Вони почалися у травні 1967 року, коли 14 добровольців-романтиків (робітників, службовців комбінату «Хімволокно») разом із нами обстежили схил, де був вхід до Алімпієвих печер.

Після кількох годин напруженої праці ми відкрили замулений і засипаний ґрунтом та сміттям вхід. Але детально обстежити цей підземний лабіринт під час першої експедиції не вдалося через брак необхідного обладнання і спорядження.

Та все ж ми разом з п'ятьма помічниками-сміливцями через вузький розкритий нами хідничок змогли оглянути частину галерей, каплицю. Побачили сліди давньої побілки і залишки різьблень та розписів, вкритих кіптявою і пошкоджених різними, навіть нецензурними написами, порізнаних металевими інструментами і частково завалених.

Цією експедицією й було започатковано стаціонарне дослідження підземних лабіринтів-печер та підземель Чернігова, а потім і інших міст та сіл Чернігівщини.

Свою діяльність почали (одночасно з натурними розвідками та обстеженнями) з вивчення літературних та архівних джерел і з опитування старих людей щодо місць знаходження забутих та засипаних входів до підземель і про перекази, легенди й інші відомості, які збереглися у пам'яті і пов'язані з історією та життям печер.

За участю активістів археологічної секції Конашевича В. О., Бачманова В. Б., Шекуна О. В. ми відвідали в різних кінцях Чернігова тих людей, кому було будь-що відомо про печери, і записали кілька цікавих переказів, легенд.

Були серед них і досить правдоподібні, відомі з інших джерел, історії. Та особливо цікавою нам здалася розповідь про ризиковану подорож кількох підлітків по підземному Чернігову, яку ми почули від одного з ветеранів праці — колишнього головного механіка обласної друкарні Бочарова Євгена Корнійовича (нині покійного).

Оскільки ми не мали жодних підстав не вірити Бочарову Є. К. — людині виключно серйозній та порядній — і враховуючи те, що цю розповідь набагато раніше чули його діти — Олександр, Володимир та Валентина, які з нами брали активну участь у дослідженнях пам'яток Чернігова, вважаємо за можливе переказати ту пригоду, яка сталася 1928 року і яка лише завдяки щасливому випадку не скінчилася трагічно.

Навесні того року напередодні Великодня шестеро хлопчаків з Чернігівського «Кавказу» (колишня Солдатська чи Московська слобідка, заснована для гарнізону фортеці на березі річки біля підніжжя сучасного Валу) віком від 12 до 16 років пішли до Малієвого яру в південно-західній частині Болдиних гір подивитись печеру, віднайдену напередодні кимось з місцевих хлопчаків. Старшим серед «розвідників» підземель був якраз Бочаров Є. К.

Крізь тодішні густі хащі ліщини на схилах пагорба біля Троїцького монастиря відважні мандрівники дісталися ще не засипаного входу до печери і, запаливши прихоплені з домівок недопалки свічок, без довгих роздумів рушили в темряву й невідомість...

* Ми — Герард Олексійович Кузнецов і автор.

Як їм здалося, досить прямий коридор-галерея з відгалуженнями бокових ходів привів їх до ґрунтових сходинок, які вели до окутих залізом дверей. Що ж за ними?

Прислухавшись, мандрівники почули (чи їм здалося?) церковний спів і вони подумали, що потрапили до Троїцького собору, оскільки були впевнені, що інших храмів поблизу немає.

Юні шукачі пригод звернули в перший-ліпший боковий хід-галерею і, не залишаючи за недосвідченістю ніяких міт на стінах, рушили далі, переходячи з однієї галереї до іншої. На своєму шляху вони побачили три підземні приміщення, які здалися їм храмами. У більшому з приміщень їх увагу привернули небачені раніше розписи на стінах та склепіннях.

Котрийсь із ходів-галерей, спускаючись круто вниз, привів мандрівників у дуже вологу галерею, де під ногами хлюпала грязюка.

«Дослідники» мусили повертатися назад. Закінчувалися свічки та сірники, вони поспішали.

Намагаючись якомога скоріше вибратися назовні, з остраху замутившись і тому, заплутавшись в підземному лабіринті, вони йшли не до виходу, а навпаки, усе далі й далі від своєї мети.

Залишившись без свічок та сірників у цілковитій п'їтмі підземелля, зрозумівши незавидний стан, у якому опинились, мандрівники-невдахи зовсім підупали духом. Адже вдома ніхто не знав, куди вони подалися, і в печерах їх ніхто не буде шукати...

Неважко уявити розгубленість і переляк хлопчаків, які опинилися через свою необачність на краю загибелі. Минула доба, друга...

Врятуватися їм вдалося випадково. Їм не дали загинути... печери. Переживши без їжі та води в підземеллі дві страхітливі доби, вони, блукаючи у п'їтмі, натрапили на місцину, де з невеликого отвору вгору ледь-ледь пробивалося денне світло.

Це був вертикальний вентиляційний канал з печер, пробитий в суглинку. І хоч знесиленим хлопчакам було неймовірно важко видиратися через вузький канал, але допомагаючи один одному, вони, зрештою, вибралися з пастки підземелля...

Минав час... Змінився відтоді ландшафт Болдиних гір, лишилися тільки окремі дубові дерева, зовсім зник ліщинник, від якого й пішла колись назва Лісковиці. А понід схилами гір вирости нові приватні садиби. І місцезнаходження входу до печер, де мало не загинула 1928 року група чернігівських підлітків, загубилося. Так було до 1967 року, коли за допомогою Бочарова Є. К. ми віднайшли той вихід до Алімпієвих печер, дослідження яких епізодично тривало включно до 1970 року,⁴ коли було започатковане вивчення Антонієвих печер.

Під час кожної з наших експедицій до «Нових» Алімпієвих печер (як правило, в них брало участь 10—12 чоловік спеціально підготовлених нами людей, в тому числі архітекторів, інженерів, реставраторів, істориків) робилися обміри, зарисовки, фотографування тих ділянок печер, які ще можна було відвідати.

Останньою була наша експедиція до «Нових» печер 1970 року, коли разом з техніком-геологом Юрковою П. В. склали уточнений план печер з виявленням тих ділянок і приміщень, які значно пошкоджені та завалені, куди вже неможливо ні пройти, ні проповзти...

Досліджуючи цей унікальний за своїми архітектурно-планувальними та художніми якостями підземний ансамбль, створений руками талановитих народних умільців початку ХХ сторіччя в добу післяреволю-

ційної розрухи й громадянської війни, ми з боєм констатували, що найбільші і найкрасивіші приміщення храму і значна частина галерей та інші приміщення цього своєрідного підземного музею зруйновані і значно пошкоджені.

Це — результат руйнівної діяльності перш за все людини. Саме ця її «діяльність» і більша слабкість суглинку, ніж в пагорбі з Антонівими печерами, призвели до того, що «Новим» печерам завдано такої великої шкоди і що вони й досі не взяті під державну охорону, як пам'ятка архітектури, історії та мистецтва.

Не можна не згадати у зв'язку з цим, що ще наприкінці 20-х років ХХ сторіччя різними дослідниками чернігівських старожитностей зверталася увага державних органів на необхідність збереження та взяття під державну охорону цієї пам'ятки, яка може допомогти виявленню сучасних нахилів у розвитку народних художніх форм і яка чекає уваги українських митців у справі відшукування певних, близьких масі засобів монументально-декоративних прикрас. «Які широкі відкриваються перспективи перед майбутнім мистецтвом свідомо і вільно використати... невичерпні сили народної творчої енергії» (Пилипенко Б. Нові печери // Ювілейний збірник. — К. 1928. № 76. — С. 120).

Люди створили Красу під землею вимушено. Але навіть тоді в умовах кривавої громадянської війни Народний дух не занепав, не зник і знайшов матеріалізований вияв у вигляді талановито прикрашених підземних галерей, храму й каплиць «Нових» печер, які, таким чином, для нас, їх нащадків, є унікальним, хоч поки що й аварійним, музеєм народної творчості, котрий, ми віримо і мріємо, буде відроджений, відреставрований і відкритий для добрих людей.

Продовжимо нашу розповідь про печери Болдиних гір, йдучи подумки підземними лабіринтами із заходу на схід до центру міста.

Майже там, де у колишню Підмонастирську вулицю-дорогу (зараз вулиця Толстого) з півночі спадають Холодні яри, на пагорбі з півдня вулиці Сіверянської нещодавно відкрито й досліджено залишки давньоруського храму ХІІ сторіччя — сучасника знаменитої пам'ятки архітектури, історії та мистецтва П'ятиницької церкви, а нижче тих залишків збереглися також рештки відомої з літературних джерел печери,⁵ названої СІВЕРЯНСЬКОЮ.*

Це своєрідний печерний комплекс між Троїцько-Іллінським та Єлецьким монастирями ХІ—ХVІІІ сторіч. У книзі «Черниговский Елецко-Успенский первоклассный монастырь» (1908) Добровольський П. М. писав, що на відстані більше трьох четвертих версти (близько 1 км) на схід від Троїцького монастиря і на відстані близько однієї чверті версти (майже 400 м) на захід Єлецького монастиря 1853 року було помічено отвір у схилі пагорба, до якого пролягала стежина...

Цей отвір діаметром до аршина (72—76 см) містився від верху пагорба близько 2,5 сажня, а від підшви пагорба понад 5 сажнів.

З цього можна зробити висновок, що в цьому місці в той час пагорб здіймався над Лісковицею, теперішньою вулицею Толстого та заплавою Десни більше ніж на 15 метрів.

За традицією вхід до печери був розкритий до сходу сонця на південний схід, з чим ми вже зустрічались у попередніх розповідях.

Описаний Добровольським П. М. підземний комплекс, умовно названий «сіверянською» печерою, як і згаданий тут наземний монастир,

* Умовна назва «сіверенська» печера, як і «сіверенський» монастир від ближчої вулиці, названої Сіверянською в середині ХХ ст.

починався з круглого за планом приміщення діаметром майже 2 м. Від нього похило вгору йде у напрямку Єлецького монастиря вузька галерея довжиною понад 30 м, яка закінчується невеличким, теж круглим... приміщенням у вигляді ротонди.

Майже біля свого закінчення галерея перетинається іншою галереєю, по обох кінцях якої теж виявлено залишки невеличких круглих чи близьких за формою до кола приміщень-камер. А в місці перетину галереї було майже квадратне в плані приміщення — свого роду розподільча зала.

В одному з круглих приміщень-камер або «гrotів» за Добровольським П. М. було невисоке кубічне підвищення, можливо, престол. Тобто це приміщення могло слугувати своєрідним вітарем (?).

На підставі описів Добровольського П. М. та Єфімова О. А.⁶ ми можемо стверджувати, що перед нами цікава і досі ще багато в чому загадкова пам'ятка земляної архітектури та історії, де в своєрідному варіанті повторено структуру плану, подібну до тридільного храму, як це ми вже бачили в Антонієвих, «Нових» Алімпієвих печерах. І тут, як у згаданих печерах та наземних храмах, ми маємо три виходи з центральної камери — своєрідної нави чи трапези.

Деякі сумніви у розповіді Добровольського П. М. викликає вказана ним висота «гrotів» — 2 аршини (десь 1,5—1,6 м). Вважаємо, що це висота вже напівзасипаних на той час приміщень, які під час наших розвідувальних досліджень 1983 року за допомогою біофізметоду, ручного бура, компаса та інших інструментів теж не вдалося детально дослідити й обміряти.

Нам вдалося лише виявити міцно засипаний з утрамбуванням вхід і початок вхідної галереї з коробовим склепінням. Ось чому на часі новий етап необхідних тут архітектурно-археологічних досліджень з розчисткою печер від засипок та з необхідним зміцненням і реставрацією цієї й досі загадкової цікавої пам'ятки земляної архітектури.

Вимагає уточнення як час спорудження цієї печери, так і питання: чи не був цей підземний комплекс частиною більш розгалуженої системи підземних лабіринтів?

Це питання не випадкове, оскільки за свідченнями Маркевича М.⁷ він 1810 року ніби саме в цьому районі обстежив досить велику ділянку печер довжиною близько 300 м і бачив у них своєрідні «графіті» — рельєфні зображення хрестів, якісь написи, вирізьблені в ґрунті виступи у вигляді лежанок тощо.

Минуло майже 200 років відтоді, а «сіверянський» печерний комплекс лишається таємною «за сімома печатками», як і так званий «сіверянський» монастир над цим підземним лабіринтом...

Не менш загадкове походження й історія печер Єлецького монастиря.

ЄЛЕЦЬКІ ПЕЧЕРИ

«Антоній пришедъ Черногову, ископав печеру, ту ся всели»... Цей відомий літописний вислів разом із словами «возлюби Болдиню гору» повторюється в численних публікаціях, лекціях, екскурсіях, наукових дослідженнях.

Але він... не дає однозначної відповіді на питання: де саме, на якому пагорбі Болдиних гір Антоній 1069 року сплинувся, прибувши до Чернігова з Києва на запрошення свого покровителя чернігівського князя Святослава, і де саме зробив свою першу печеру, як, хай і тимчасове, житло?

Мабуть, саме тому не випадково, окрім відомих чернігівцям, екскурсантам і віруючим, описаних нами Антонієвих печер поряд з Іллінською церквою-музеєм, в літературі згадуються й так звані «ближні» Антонієві печери, відомі більше як печери Єлецького монастиря або Єлецькі печери.

Точна дата заснування і спорудження Єлецьких печер та їх перебудов, спорудження в них мурованих храмів, каплиць та інших приміщень невідома.

Але на підставі наших власних обстежень, досліджень, обмірів тих ділянок підземних галерей та приміщень, де можна було пройти, проповзти, і за результатами вивчення будівельних матеріалів (грунту-суглинку, цегли, розчину, тиньку) та техніки будівництва, знайдених предметів та речей ми маємо зараз можливість ствердно говорити, що найдавніша ґрунтова печера — «ближня» Антонієва, — якщо й існувала у XI—XII сторіччях, то була у XVII—XIX сторіччях значно реконструйована, як і увесь архітектурний ансамбль Єлецького монастиря.

Дивує лише те, що в численних друкованих працях про Єлецький монастир, його історію та архітектуру практично зовсім не згадуються підземні споруди-печери: ні в текстах, ні в кресленнях!

І це утруднювало нам вивчення, дослідження, як виявилось, дуже цікавого підземного архітектурно-планувального комплексу, перетвореного у XVII—XIX сторіччях на складну систему склепінчастих галерей, каплиць, просторих залів, які трьома ярусами-поверхами терасоподібно нашаровуються під землею й виходять на поверхню землі в схилі пагорба з півдня трапезної з Петропавлівською церквою монастиря.

Збереглася світлина початку XX сторіччя із зображенням входу до печерного комплексу Єлецького монастиря у вигляді аркового отвору в мурованому фрагменті стіни — своєрідного порталу.⁸

А в архіві Санкт-Петербурзького відділення інституту Археології РАН автором виявлено серію кольорових рисунків печер художника Струкова,⁹ які дають змогу уявити тогочасний (XIX ст.) вигляд окремих підземних приміщень Єлецьких печер.

Усе інше ми мусили з'ясувати розвідками і дослідженнями, які допомогли з'ясувати деякі питання використання Єлецьких підземель.

Зокрема, встановлено, що на початку 30-х років XX ст. вони використовувалися як погребі для зберігання продовольчих припасів, а в 1941 та 1943 роках виконували роль бомбосховищ для населення прилеглої округи Чернігова, а також були прихистком для партизанів.

Цікавило нас і місце входу до печер з боку собору. За описом Єфімова О. в працях XIV археологічного з'їзду (1908) відомо, що в той час вхід до них був з каплиці Знамення Богоматері в південній частині нартексу Успенського собору на місці початкової XII сторіччя христильні з напівкруглою апсидою.

Результати наших досліджень 1970—80-х років, здавалось, підтверджували цю розповідь Єфімова О.

Та згодом ми встановили, що вказаний вхід був влаштований у глибокій ніші-аркосолії південної стіни нартексу собору значно пізніше спорудження собору (XII ст.).

Коли це сталося, поки що остаточної відповіді не маємо, бо ще далеко не закінчені дослідження як собору, так і прилеглої до нього території монастиря. Але попередні наші міркування зводяться до думки, що цей — північний вхід до печер з собору — пов'язаний з часом їх реконструкції та мурування цеглою у XVIII — поч. XIX ст., а, можливо, і ранішим часом.

Оскільки ж правилом у спорудженні печер було влаштування входу, враховуючи необхідність якнайглибшого їх освітлення сонцем, правдивими є свідчення про те, що початковий вхід до Єлецьких печер був не з Успенського собору, а саме з південно-східного схилу Єлецького пагорба — з боку сучасної вулиці Толстого. І саме цей вхід і зображений на згаданій вище світлині з ювілейного видання 1908 року, присвяченого 1000-літтю літописної історії Чернігова.

Згадувала цей вхід і чернігівка Ніцай Г. Г., яка брала участь у розкопках Макаренка М. О. 1923 року і ходила тоді ж до печер.

Починаючи з 1968 року, нами за участю членів спелео-археологічної секції міської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури було організовано і здійснено кілька етапів обстежень, досліджень і обмірів Єлецьких печер, в чому значну допомогу надали також студенти-архітектори Харківського інженерно-будівельного інституту.

Вже перший наш спуск за допомогою мотузяної драбини через розкритий від повоєнної цегляної закладки отвір у південній аркасоліі Успенського собору до печерної галереї дав дуже багато вельми цінної інформації.

Особливо це торкається довгий час невідомої причини появи грізних тріщин, надто в стінах (на усю їх висоту!) південно-західної частини Успенського собору — унікальної архітектурно-мистецької пам'ятки XII сторіччя, де збереглися неповторні високохудожні фрески. Відчувалася загроза руйнування пам'ятки. Але від чого?

На це питання до наших досліджень не було відповіді.

Відповідь чекала нас внизу — в печерній галереї, а точніше, під фундаментом південно-західної частини собору, звідки йшла печерна галерея все нижче й нижче в південний бік — до схилу пагорба.

У мерехтливому світлі шахтарських ліхтарів та свічок моїм очам, як і моїм супутникам-помічникам, відкрилась страхотлива картина: під фундаментом собору чорніла безодня — ґрунту там не було, і фундамент впродовж 10 метрів спирався на... повітря!

Від фундаменту до материкового ґрунту підвалин собору було до 60—70 сантиметрів. Близько 70 кубічних метрів ґрунту ніби провалилося, а насправді той ґрунт був вимитий з-під фундаменту, який в будьяку хвилину міг упасти і потягти за собою стіни й склепіння собору! Катастрофа була неминуча.

Тому найперше, що я мав зробити — ретельно обстежити стан фундаменту, для чого лежачи під ним на спині, я зробив обмір та зарисовку підшви фундаменту з виявленими пустотами на місці зотлілих дубових пов'язів, які закладалися в фундаментні рови перед початком мурування власне фундаментів.

І ось тут стало зрозумілим, куди зникала вода від несправного водогону на незначній відстані від собору протягом багатьох років — вона знайшла свій шлях під фундамент собору, а з-під нього до печерної галереї і далі до мурованих приміщень печер під колишньою трапезною з півдня від собору.

По виявлених нами написах на стінах печерної галереї і одного з приміщень нижнього ярусу стало очевидним, що вимивання ґрунту з-під собору до печер почалося після 1946 року і тривало до 1961—1962 років, коли й почали з'являтися спочатку незрозумілі тріщини в стінах архітектурної пам'ятки доби Київської Русі.

А оскільки звивиста у плані галерея від собору на південь довжиною до 70 метрів з двадцятьма напівциркульними нішами в стінах йде

похило вниз, спочатку біля фундаментів собору незначний шар вимитого ґрунту поступово товщав і в найнижчому відрізку галереї сягає майже до склепіння (тут лишилося близько 20 см простору, яким можна було проповзти далі), а в трьох підземних приміщеннях нижнього ярусу товщина намулу досягає майже півтора метра (1,4 м).

У цьому намулі знайдені фрагменти фресок XII ст., плінфи, людські кістки тощо.

Це відкриття прискорило протинаварійні роботи по зміцненню фундаментів Успенського собору і визначило масштаби та технологію наступної розчистки від намулу печер.

У загальному вигляді на підставі наших досліджень і обмірів Єлецький печерний комплекс складається із вже згаданої звивистої облицьованої цеглою XIX сторіччя галереї з нішами і напівзамулених бокових відгалужень (їх оглянути поки що неможливо), а також складної триярусної системи мурованих тридільних прямокутних приміщень (храмів?), з'єднаних Г-подібною галереєю. А наявність в стінах тих приміщень глибоких ніш типу аркасолій дає підстави говорити і про їх ритуальне призначення як підземних кріпт.

Серед підземних приміщень поряд з невеличкими, розміром 3,2x3,0 м, 3x1,6 м тощо, камерами є й високі склепінчасті зали, з'єднані мурованими сходишками і побілені по вапняному тиньку, пошкодженому «автографами» сучасних «шукачів скарбів».

Це ж ми побачили і в двокамерних підземеллях, які збереглися загалом у доброму технічному стані під руїнами настоятельського корпусу XVII сторіччя на захід від Успенського собору.

За свідченнями Шекуна О. В., зараз наукового співробітника Чернігівського історичного музею, на схід від Єлецького монастиря на північному схилі пагорба над глибоким яром, по якому колись проходила Вовча (зараз Тиха) вулиця, у 50-х роках XX ст. був випадково відкритий вхід до невідомої науці печерної галереї довжиною майже 300 метрів, яка йде у напрямку до дитинця-фортеці XI—XVIII ст. (Валу).

У підлозі цієї галереї, за словами Шекуна О. В., у чотирьох місцях ніби викопано своєрідні «вовчі ями» глибиною понад 2 метри і добре замасковані.

Що це?

Своєрідний підземний хід-галерея типу потерни між Єлецьким монастирем, де місцеві краєзнавці мріють знайти легендарну бібліотеку князя-«книжника» Святослава, та князівським дитинцем-фортецею? Чи це — чергова вигадка, подібна до легендарного підземного ходу з Києва до Чернігова?..

По дорозі від Єлецького підземного та наземного архітектурно-історичного комплексу до Чернігівського дитинця і його підземних та наземних архітектурно-історичних пам'яток-музеїв не можна обминути зараз схований під трав'яним газоном скверу Попудренка на захід від історичної Красної площі унікальний підземний комплекс мурованих залів-водосховищ першого чернігівського міського водогону XIX сторіччя.

Приміщення першого водогону — це кругла мурована зала діаметром всередині 6,25 м і сполучена з нею майже квадратна зала з сторонами 11,6x11,1 м всередині. Обидва муровані з високоякісним цементовим тиньком приміщення були перекриті залізобетонними оригінальними склепіннями і з'єднані одне з одним керамічною трубою діаметром до 0,5 м.

У круглій залі стіни прорізани пласкими нішами з лучковими перемичками. Ніш вісім. А в прямокутному приміщенні стіни з середини розчленовані пілонами. Такі ж пілони і зовні стін.

У нижній зоні круглого приміщення збереглися випуски керамічних труб великого діаметра, які з'єднували цей підземний комплекс з водонапірною мурованою вежею, яка була прикрашена багатим пластичним декором з цегли ніби вишитим килимом, а також з водогібною мережею міста. Це суто технічні споруди. Але в них цікава історія міста.

Підземелля першого водогону Чернігова на замовлення міської Думи були збудовані (1880—1898 роки) за проектом технічної контори Зіміна «Нептун» з урахуванням забезпечення чернігівців найкращою питною водою з верхів'їв річки Стрижня, джерельна вода якої була «краще деснянської і краще київського водогону».¹⁰

Майже сторічне існування цих підземель, які були таїною для поколінь чернігівців, під півтораметрової висоти курганом, завершеним фонтаном «Дівчина з дітьми», породило легенду про те, що саме цей курган і є курганом легендарної чернігівської амазонки-князівни Чорни.

Людам не хотілося вірити, що справжній курган Чорни, як ми розповіли раніше, знищений ще в середині минулого сторіччя і був не тут.

І коли ми опрацьовували у 1960 році проект благоустрою скверу Попудренка (колись Театрального), малосьна увазі зберегти цю цікаву підземну пам'ятку з курганом, відновивши й той старовинний фонтан, де дівчина — втілення образу Чорни, лила з келиха воду на дітей як символ нездоланності Життя...

Але 1980 року, всупереч нашим запереченням, курган був зрізаний, склепіння підземель зруйноване. Та віриться, що прийде час і досліджена та обміряна нами пам'ятка підземної архітектури XIX сторіччя буде відроджена й відкрита як неповторний музей першого водогону Чернігова.

Неподалік від цієї пам'ятки лежать теж цікаві ПІДЗЕМЕЛЛЯ ДИТИНЦЯ-ФОРТЕЦІ.

Князівський дитинець XI—XIII сторіч, могутня фортеця XVI—XVIII сторіч з глибокими, заповненими та сухими, ровами й високими земляними валами з городнями в них та високими дубовими і, можливо, мурованими частково оборонними стінами, за якими ховалися від ворожих зайд чернігівці — державно-релігійний і громадський центр Чернігова, де не припинялася протягом сторіч архітектурно-будівельна діяльність.

Тут зводилися князівські палаци й тереми, храми й інші наземні будівлі, споруджувалися численні підземні приміщення, галереї, каплиці, з якими пов'язано чимало романтичних легенд, переказів і фактів історії.

Так, на підтвердження згаданої раніше легенди про підземний хід від Єлецького монастиря до Спаського собору дитинця серед чернігівців побутують розповіді про неодноразові провали там, де була до першої третини XX сторіччя так звана Соборна площа.

Про ці провали писав 1889 року до Архівної комісії в Санкт-Петербурзі чернігівський губернатор:

«Час від часу на одній з площ м. Чернігова з'являються провалля, котрі негайно засипались без будь-яких пошуків причин їх виникнення. В цьому місяці (червень — прим. автора) відбувся ще один такий провал...».¹¹

Цей лист дав поштовх до вивчення підземель дитинця-фортеці, зокрема, там, де відбувалися ті провали. І вже того ж 1889 року детальний опис виявлених на їх місці лабіринтів розгалуженого підземного комплексу облицьованих цеглою галерей-коридорів та круглого й прямокутного склепінчастих приміщень дав О. Верзилів.¹²

Але з того часу аж до 1971 року ніхто вивченням і дослідженнями цих підземель не займався. І лише 1971 року ми — науковці архітектурно-історичного заповідника та члени спелео-археологічної секції — спробували це зробити, розчистивши один із провалів ґрунту.

Перед нами відкрилося кругле в плані склепінчасте приміщення діаметром до 3-х метрів та аркові отвори-входи до чотирьох галерей, які навхрест перетинаючись у цьому розподільчому залі (камері), розходилися в напрямках південь-північ та захід-схід, але були значно засипані ґрунтом, сміттям і пошкоджені.

При ширині від 1 до майже 2-х метрів висота галерей теж до 2 м.

Та коли в стінах галерей, що йдуть у напрямку Спаського собору й Колегіуму, є неглибокі ніші, то в найдовшій галереї довжиною 20 м, яка йде в бік Єлещького монастиря і яка має в дослідженому кінці її прямокутну камеру розміром 4,6х3,4 м з склепінчастим перекриттям, таких ніш нема. На жаль, нам не вдалося детально дослідити цю камеру з виявленими в південній та північній стінах отворами, один з яких схоже був дверним. Але куди він веде — поки що невідомо.

Суцільна засипка будівельним сміттям і ґрунтом початкової ділянки галереї, що йде на південний схід, не дала можливості дослідити цей підземний хід в бік місця залишків будинку XVII ст. відомої родини купців Єньків. Цікаво, що ім'я купця Єнька, померлого 1768 року, увічнено в надгробку з каменю, вмурованому в цоколь Колегіуму.

З XVIII сторіччя почали розкривати свої до того невідомі таїни ПІДЗЕМЕЛЛЯ СПАСЬКОГО СОБОРУ.

Про те, що під Спаським собором, який є храмом-музеєм, існують великі підземелля, ще в минулому та на початку XX сторіччя, згадували Марков М. Е. в книзі «О достопримечательностях Чернигова»,¹³ автори «Картин церковной жизни Черниговской епархии изъ IX вековой ея истории».¹⁴

1796 року під час реставрації Спаського собору, коли розбирали стародавні бокові хори, одна з дубових балок впала і пробила підлогу й під нею склепіння просторої мурованої камери-склепу. І у пробитому отворі склепу побачили кістки, шматок дорогого гризету (парчі), яким було прикрито поховання, бачили багато інших гробниць...

Також розповідається, що на одній з гробниць був великий меч, на іншій — стародавній жіночі прикраси. І не випадково виникла думка, що то була підземна усипальня чернігівських князів, оскільки за літописними та літературними, архівними джерелами в цьому соборі і поруч та «за Спасом» поховано князів Мстислава Володимировича, Святослава Ярославовича, сина Святослава Гліба Святославовича та інших. На жаль, ніхто тоді детально не обстежив підземелля.

Існує також припущення (Рибаків Б. О.) про поховання саме в Спаському соборі й князя Ігоря Святославовича, невдалий похід якого на половців 1185 року спричинився до створення літературно-поетичної та історичної пам'ятки Київської Русі «Слова о полку Ігоревім».¹⁵

І тому не лише і не стільки потяг до незвіданого, а й суто науковий інтерес керували Макаренком М. О., який 1923 року досліджував Спаський собор і його підземелля, на жаль, теж лише фрагментарно.¹⁶

Але й те, що виявлено і досліджено Макаренком М. О., дає нам уявлення і про характер підземних поховань в самому соборі і про архітектуру та композицію каплиць з боків собору, хоча й тоді не було з'ясовано, де ж містяться згадувані підземелля та гробниці.

Це ми спробували уточнити після віднайдення «за Спасом» шиферної гробниці Гдіба Святославовича (1967 р.) і під час наших наукових консультацій та наглядів за реставрацією собору, і під час охоронних архітектурно-археологічних досліджень 1972—1991 років. За допомогою біофізметоду автору вдалося встановити місця розміщення вздовж стін у південному нефі та зовні біля західної стіни кількох гробниць.

Але хто в них похований, поки що невідомо, як невідомо, де ж вхід чи входи до згадуваних неодноразово підземель Спаса? Чи не ховається один із них у цокольному — першому поверсі сусіднього будинку колишнього архієпископа, де виявлено якийсь замурований вхід вниз?

Цікаве відкриття ми зробили під час охоронних досліджень 1969 року за участю студентів-істориків Московського педагогічного інституту на схід від Борисоглібського собору, де прокладали теплотрасу.

На відстані 8 м від центральної апсиди собору на глибині більше 3-х метрів під товстим шаром піску і ґрунту нам відкрились цікаві МУРОВАНІ ПРИМІЩЕННЯ ПІДЗЕМЕЛЬ, перекритих циліндричними склепіннями.

Але для того, щоб з'ясувати конструкції, характер архітектури та призначення виявленого підземелля нам довелося зробити в склепінні зондаж-лаз 30х60 см, через який ми й спустилися в темряву підземелля.

І нам вікрились стіни й склепіння, виконані з жолобчастої цегли на міцному вапняному розчині, характерних для будівництва XVII—XVIII сторіч. Склепіння товщиною 55 см (3 тички цегли) на стіни залишені без тинькування — виконані під розшивку швів, і тому червоно-білі смуги цегли й розчину створюють враження свого роду килима теплого тону, який огортає тебе тут, навіть не зважаючи на товстий шар засипки ґрунтом з фрагментами кераміки, скла.

А коли ми за допомогою відер виїняли близько тонни знятого ґрунту через наш зондаж, то побачили, що відкрили раніше невідому муровану підземну галерею різної ширини, яка йде від центральної апсиди собору на північний захід.

Загальна довжина галереї з цегляними сходишками, що підіймаються в бік собору, та з поховальною камерою з північного заходу галереї, близько 9 метрів. Цікаво вирішено коробове склепіння камери та особливо ділянки галереї із сходишками, де воно виконано у вигляді арок-секцій, які ступінчасто йдуть вгору над сходишками так, як це набагато раніше було зроблено в сходовій галереї на хори П'ятницької церкви-музею XII ст. в Чернігові.

Заповнені більше ніж на три чверті ґрунтом засипки галереї та камери перерізані з півдня муруванням фундаментів апсиди XIX ст., яка була збудована на місці розібраних давньоруських апсид Борисоглібського собору, який до того зазнав реконструкцій XVII ст.

Таким чином ми зробили висновок, що ґрунт, яким заповнено підземелля, має відношення до перебудов собору у XIX ст.

Загальний напрямок галереї із сходишками має відхилення від осі камери близько 30° на схід. Але термінове виконання робіт по спорудженню теплотраси в цьому місці завадило нам продовжити дослідження, хоч теплотраса й пройшла значно вище підземелля, яке заслуговує на те, щоб бути повністю вивченим з майбутнім музейним використанням.

Це ж стосується відкритих нашими дослідженнями і розвідками 1980—1991 років підземних приміщень з неповторними коробовими склепіннями зруйнованої після війни пам'ятки архітектури та історії XIX ст. будинку дворянських зібрань, підземних залишків склепінчастих приміщень магістрату XVII ст. та храму XI ст. в південній частині — на княжому дворі Святослава-дитинця, а також цілої галереї підземних приміщень з хрестовими та коробовими склепіннями колишнього будинку чоловічої гімназії XIX ст. та підземель Колегіуму й будинку полкової канцелярії XVII ст., які частково вивчені й відреставровані. Але й у них ще не усі таїни розкриті...

Стародавній чернігівський дитинець-фортеця XI—XVIII сторіч ховає в землі й інші підземні споруди та їх залишки, пов'язані з оборонними, державно-релігійними, господарчими функціями.

Серед них вже відомі рештки храму XII ст. на південному схилі пагорба дитинця з боку Десни, а також цікава споруда, пов'язана з оборонним значенням дитинця-фортеці, так звана ПОТЕРНА — похила підземна галерея з південного боку будинку полкової канцелярії — будинку Я. Лизогуба в бік річки Стрижня. Вона споруджена 1667 року за наказом чернігівського воеводи Івана Загрязького.

Відомо, що в середньовічних містах-фортецях, яким протягом кількох сторіч був і Чернігів, подібні підземні галереї-потерни слугували під час ворожої облоги як потаємні виходи до води і для розвідок ворожих станів, для втечі з фортеці, коли захисників долав ворог...

* * *

Закінчуючи розповіді про кургани та печери Чернігова, автор щиро дякує усім, хто шукав забуті та стерті з лиця землі негмовним часом, війнами та людським невіглаством наземні й підземні архітектурні пам'ятки — КУРГАНИ, ПЕЧЕРИ, хто допомагав розчищати входи до незвіданих та давно полишених Пам'яттю підземних лабіринтів, хто допомагав їх досліджувати, обміряти й зарисовувати, фотографувати та хто допоміг відкрити й по-новому побачити величні земляні піраміди — КУРГАНИ та підземні споруди — ПЕЧЕРИ, які належать до різних періодів історії Батьківщини:

— членом секції пам'яток археології та архітектури й містобудування: КУЗНЕЦОВУ Г. О. — голові секції пам'яток археології та співавтору дослідження підземель Чернігова з 1967 до 1979 рр., АНДРИЙЧЕНКО В. П., БАСОВУ Ю. М., БАЧМАНОВУ В. Г., БОСЬКУ В. І., БОГОМАЗУ В. М., БОЧАРОВИМ В. Є., О. Є., В. Є., БУГАЙОВИЙ О. М., БУДНИК В. М., ВИХОДЦЕВСЬКОМУ В. І., ГОЛОВЛЮВІЙ С. Р., ГУМЕНЮК В. Г., ГУРСЬКІЙ В. А., ДОРОШЕНКО Є. Р., В. Р., ЗУККЕЛЬ В. Б., КАЛЕНСЬКОМУ М. І., КНИЗИ П. Л., В. К., КУЛІНИЧУ В. Д., КОНАШЕВИЧУ В. М., ЛІФШИЦЮ Р. С., ЛУГОВСЬКОМУ С. М., ОСТАШУ М. А., ПАВЛЮКОВУ В. М., ПЕТРОВУ О. В., ПИНЕШКО О. О., ПИСКУНОВУ В. В., ПРОНЬКО В. М., РАБІНОВИЧУ С. Я., РУДЕНКУ В. Я., ЧЕРКОВСЬКОМУ М. І., ЧИКІНУ В. М., ШЕКУНУ О. В., ЩУЛЯК В. В., ЮРКОВИЙ Н. В.;

— заступнику директора з наукової роботи Національного заповідника України «Софійський музей» ТОЦЬКІЙ І. Ф.;

— колишнім співробітникам Чернігівського історичного музею — археологам ЄДОМАСІ І. І., ПОПУДРЕНКО М. А.;

— доктору історичних наук, академіку ТОЛОЧКУ П. П., докторам геолого-мінералогічних наук БІЛИКУ А. О., ЛУКІНУ О. Ю.;

— науковим співробітникам Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника БУХАРИНИЙ Т. В., ШЕВЧЕНКУ Ю. Ю., наглядачу Антонієвих печер ЧЕРКАСОВИЙ О. М.;

— студентам-архітекторам Московського архітектурного інституту, Київського інженерно-будівельного інституту, Харківського інженерно-будівельного інституту, Харківського сільськогосподарського інституту, студентам-історикам Чернігівського педінституту, Московського педінституту, а також усім тим чернігівцям, хто сприяв своїми спогадами і розповідями, порадами успіху наших досліджень і відкриттів.

Джерела та література:

1 Карнабед А. А., Кузнецов Г. А. Тайны Болдиных гор в Чернигове // Рукопис. — Чернігів, 1980; Карнабіда А. Нас було двоє... // Гарт. — Чернігів, 1993 (верес.). — № 37. — С. 5; Карнабіда А. А. Чернігів // Архітектурно-історичний нарис. — Київ, 1980. — С. 23, 25.

2 Карнабед А. А., Кузнецов Г. А. Згадан. твір. — С. 9—17; Карнабіда А. Алімпієві (нові) печери в Чернігові — підземний музей народного мистецтва // Гарт. — Чернігів, 1992 (груд.). — № 50. — С. 4, 5.

3 Пиляпенко Б. Нові печери // Ювілейний збірник... Київ, 1928. — № 76. — С. 105—129.

4 Карнабед А. Підземні палаци Чернігова // Комсомольський гарт. — Чернігів, 1967 (верес.). — С. 3; Карнабед А. Шлях до таємниць історії // Пам'ятки України. — Київ, 1970. — № 1. — С. 15—18.

5 Добровольський П. М. Черниговский Елецко-Успенский первоклассный монастырь. — Чернігів, 1900.

6 Ефимов А. Черниговский Свято-Троицкий монастырь. — Чернігів, 1911.

7 Маркевич М. Чернигов: Историческое и статистическое описание Чернигова. — Чернігів, 1852.

8 Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ея истории. — Фото-літографія «С. В. Кульженко». — Київ, 1911.

9 СПб. ВИА РАН. Ф. Р-І. Арх. № 275. — Інв. № 2156, 2157.

10 Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления. 1870—1900. — Чернігів, 1901. — С. 297—302.

11 СПб. ВИА РАН. — Архів КІМК. Ф. І. — Од. зб. 35. — Спр. ІАК — Арк. 9. — Лист Чернігівського губернатора № 89 за 30 червня 1889 р. до Археологічної Комісії. Там же. — Арк. 10.

12 Верзилов А. Раскопки, производимые на Соборной площади г. Чернигова // Черниговские губернские ведомости. — Чернігів, 1889. — № 50, 52, 53, 54, 82.

13 Марков Н. Е. О достопримечательностях Чернигова. — Чернігів, 1882. — С. 21—47.

14 Милорадович В. Описание Черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисоглебского. — 2-е изд. — Чернігів, 1890. — С. 1—40.

15 Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники. — М., 1971. — С. 289.

16 Макаренко М. Чернігівський Спас // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — Київ, 1928. — Кн. XX; Макаренко М. Біля Чернігівського Спаса. Археологічні дослідження року 1923 // Чернігів і Північне Лівобережжя. — Київ, 1928. — С. 184—196.

